

Xuraman İbniyəmin qızı MəhərrəmovAzərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**ÜMUMİ DİLÇİLİK VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ÜSLUB VƏ ÜSLUBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ***Açar sözlər: ədəbi dil, norma, üslubiyyat, funksional üslublar, dilçilik***The issues of style and stylistics in general and Azerbaijani linguistics****Summary**

With the development and rise of literary language, different styles emerge. Our literary language operates on the basis of a system of styles and fulfills its social function. In this process, different styles emerge and language influences society through this means. Functional styles, which are a historical category, arose out of historical necessity. They do not stay in one state, they develop and change.

Language is a social phenomenon and meaning, and performs certain functions, which also cover various areas of human activity. The diversity of existing ideas and thoughts about the term stylistics also confirms once again that stylistics is a fairly broad field of language.

Keywords: *literary language, norm, style, functional styles, linguistics*

Giriş

Üslubiyyat hələ antik dövrdə Romada « ritorika » XVIII-XIX əsrlərdə isə Şərq ölkələrində və Azərbaycanda bəlağət adı altında öyrənilmişdir. Lakin, istər yunan və roma fəlsəfəsində, istərsə Şərq elmində XVIII əsrin sonlarına qədər üslubiyyat ədəbiyyatın bir hissəsi kimi başa düşülürdü. Üslubiyyatda qrammatik qaydalara bənzər qaydalar mövcud idi.

Poetik baxımdan dil obrazları əks etdirən xarici formadır. Burada olan hər bir detal estetik qanunlara tabedir. Bədii əsərlərə “poetika” - söz sənəti kimi baxıldığından bədii qanunlar ön plana keçir, dil isə bu qanunlara tabe edilir və nəticədə, dil incəsənət əsərinin özünəməxsus forması kimi götürülür.

Hər bir bədii əsər incəsənət nümunəsi olsa da, dilçilik baxımından bədii üslub faktı hesab olunur. Dil burada da (bədii əsərlərdə də) fəaliyyət göstərir, həm kommunikativ, həm də estetik vəzifə daşıyır. Dilin bu iki vəzifəsi bədii nitqdə bir məqsədə yönəldilir. Buna görə də bədii əsərlərin dili ədəbi dilin fəaliyyətini, onun bir spesifik formasını əks etdirir. Əgər burada dil kommunikativ vəzifəsini icra etməsə, təkcə estetik vəzifə daşısa, məzmun anlaşılmaz olar. Beləliklə, üslubiyyat bədii əsərlərə ədəbi dilin fəaliyyət sahəsi kimi baxır, buradakı hər bir detalı üslubi məqsəduyğunluq cəhətdən qiymətləndirir. Bu zaman dil ön plana keçir.

Ədəbi dilin inkişaf və yüksəlməsi ilə müxtəlif üslublar əmələ gəlir. Ədəbi dilimiz üslublar sistemi əsasında fəaliyyət göstərir və öz ictimai vəzifəsini həyata keçirir. Bu prosesdə müxtəlif üslublar əmələ gəlir və dil cəmiyyətə təsirini bu vasitə ilə həyata keçirir. Tarixi kateqoriya olan funksional üslublar tarixi zərurətdən yaranmışdır. Onlar bir vəziyyətdə qalmır, inkişaf edir və dəyişir.

Adından da göründüyü kimi, funksional üslublar mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistemi öyrənən zaman son dərəcə diqqətli olmaq lazımdır. Hər hansı üslubda işlədilən söz, ifadə, istifadə olunan faktlar elə seçilməlidir ki, oxucu, dinləyici ona çatdırılacaq fikri başa düşsün, ondan faydalana bilsin. Deməli, fikrin həm məzmunu, həm də forması gözəl, cəlbedici və sadə, anlaşılmalı olmalıdır. Elə bu səbəbdən də hər hansı üslubda yazılan yazı, söylənilən nitq üslubu dilin müəyyən normalarını özündə əks etdirməlidir. Əgər ədəbi dilin üslubi normalarına riayət edilsə, bu sahədə müəyyən müvəffəqiyyətlər və nailiyyətlər qazanmaq olar. Yaşadığımız cəmiyyətin mədəni səviyyəsini ицксялтмякля bərabər, gələcək nəsillərə də qiymətli yadigarlar miras qalar.

Beləliklə, üslub və üslubiyyat dilçilik elminin mərkəzi problemlərindəndir. Ayrı-ayrı zamanlarda bu məsələ bir çox dilçilərin tədqiqat obyekti olmuşdur.

Hamıya bəllidir ki, hələ M.V.Lomonosov üslubiyyatın ilk özül daşını qoyarkən üç üslub nəzəriyyəsində əsas kimi bədii ədəbiyyatın janrlarını götürmüşdür (nəsr, poeziya, drama). Əslində «Üç üslub» nəzəriyyəsinin yaranma tarixi çox qədimdir. Mənbəyi Roma imperiyası sayılır. Latin dili qədim Romada əsas nitq formalarını özündə birləşdirir: 1) urbanitas – Roma şəhərinin nitqi; azad vətəndaşların nitqi nümunəvi sayılırdı; 2) rusticitas – kənd adamlarının nitqi, yonulmamış, o qədər də düzgün olmayan nitq; 3) peregrinitas – uzaq, ucqar regionların vətəndaşlarının nitqi, bu nitq yerli dillərlə latın dilinin kontaktı nəticəsində yararlandığından romalılar tərəfindən səhf hesab edilirdi.

Üç üslub nəzəriyyəsinin digər əsası isə söz sənətinin 3 əsas janrı «aşağı», «orta» və «yüksək» idi. Bu nəzəriyyə Romaya yunanlardan gəlmiş və 3 növ müxtəlif məzmunlu əsərləri özündə birləşdirdi: çoban şeirləri, əkinçiliklə bağlı şeirlər, qəhrəmanlıqla bağlı epik poemalar. Bu 3 janra uyğun olaraq onların tərtibində nəinki sözlər və onların adlandırdıqları əşyalar, hətta bu əsərlərdəki qəhrəmanların adları da fərqli olmalı idi. Məsələn; heç vaxt çoban xalq qəhrəmanına çevrilə bilməzdi (1).

Ümumxalq dilinin, misal üçün, üslublarının ayrılması və təsnifi zamanı (onun sosial və məkan differensiasiyasını nəzərə almaq şərtilə) müxtəliflik şkalası, üslubiyyat rəngləri qamması özünü tam şəkildə biruzə verərək, dil materialını «ali» kitab elementlərindən tutmuş, «aşağı» ara elementlərə qədər əhatə etmişdir. Məsələn, V.P.Murat funksional üslubların təsnifatını aşağıdakı kimi təklif edir: «1) danışq-ədəbi, 2) poetik, 3) qəzet-siyasi, 4) rəsmi-işgüzar, 5) elmi, 6) professional-texniki, 7) ara-familiyar» (2). Digər tərəfdən, məsələn, R.Q.Piotrovskinin təsnifatı daha kompakt şəkildə özünü göstərir və yığcamlıq prinsiplərinə görə digər təsnifatlardan seçilir. O, kitab (və ya intellektual-kitab), ədəbi-danışq, ara dil üslublarını ayırır və axırını iki üslubları ekspressiv xarakterli üslublar kimi səciyyələndirir (3, 20-21).

Göründüyü kimi, hər iki üslubiyyat təsnifatında ümumi şəkildə özünü göstərən amil «ara» və ya «ara-familiyar» üslubun təsnifat sistemində daxil edilməsidir ki, bu üslub da bir çox hallarda, adətən, təsnifatlar sistemində daxil edilmir.

Göründüyü kimi, dilin funksional üslublar sistemi və onların əsasında qoyulan təsnifat meyarları çox geniş və rəngarəngdir. Ancaq məhz bu tədqiqatlarda da məsələnin tam həllinə nail olmaq bir neçə baxımdan mümkün olmamışdır. Deyilənləri ümumiləşdirsək, üslubiyyatda öndə duran məsələlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- 1) «funksional üslub» anlamının tərkibi və tərfi;
- 2) üslubların təsnifi problemi və bu problemdən doğan üslubların sayı;
- 3) ədəbi dil üslubları sistemində «ədəbi-bədii üslubun» (yəni, bədii ədəbiyyatın dili) yeri və rolu».

Bu məsələyə qısaca da olsa aydınlıq gətirməyi və bu məsələdə öz mövqeyimizi bildirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Məlumdur ki, dil sosial hadisə və anlam kimi müəyyən funksiyaları yerinə yetirir ki, bu funksiyalar da insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Bu geniş məsələnin dərinliyinə varmadan, dilin ictimai funksiyalarından ən əsas üçün qeyd etmək olar: 1) ünsiyyət; 2) məlumat; 3) təsir. Məhz bu funksiyaların realizə olunduğu üçün, tarixən dilin müəyyən formaları (növləri) əmələ gəlmiş və formalaşmışdır ki, bunlar da spesifik leksik-frazeoloji, sintaktik vasitələrin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Məhz bu növlər dilin funksional üslubları hesab olunur. Qeyd edək ki, ekstralingvistik (yəni dildən kənar, dil xarici mühitində) yaranaraq, fikrin məzmun, məqsəd və vəzifələri ilə sıx bağlı olan, dilin üslubları əksinə, dil sistemi çərçivəsində məhz dil daxili, dil-sistem daxili, əlamətlərə görə fərqlənir (ümummillil dil sistemindən dil vahidləri və vasitələrinin seçmə, birləşmə və orqanizə prinsipləri ilə fərqlənilir: (4, 44-45).

Bu elmi prizmadan çıxış edərək, dilin funksiyalarını (göstərilən ən əsas üç funksiyasını) nəzərə alaraq, biz aşağıdakı üslubların ayrılmasına üstünlük veririk: danışq (ünsiyyət funksiyası), elmi və rəsmi-işgüzar (məlumat funksiyası), publisistik və bədii-ədəbi (təsir funksiyası) üslublar. Bu baxımdan, üslubiyyat elmində yaranmış üslubların təsnifi müxtəlifliyində də D.E.Rozentalın, İ.R.Qalperinin, R.R.Qelqardtın mövqelərini daha məqsəduyğun hesab edirik. Burada bir şeyi də qeyd edək ki, sadalanan funksional üslublar çərçivəsində bir çox hallarda dilin digər funksiyaları da özünü biruzə verə bilər. Məsələn, dilin estetik və kommunikativ funksiyaları bu çərçivədən kənarda qalmayaraq bədii ədəbiyyat dilində özünü göstərir və s.

Ədəbi dil normalarının içində «muxtər normalar» da mövcuddur. Bu da ədəbi dilin işləndiyi sahələrlə və ya şərti şəkildə desək, «sahə dilləri» ilə bağlıdır. «Sahə dilləri» «üslubiyyat» lingvistik terminində ifadə oluna bilər. Üslubiyyat tarixi kateqoriya olduğu üçün onun tarixi-mədəni kökləri mövcuddur. Əslində ədəbi dil normasının özü də üslublarda gerçəkləşir. Burada ənənə və müasirliyin hər ikisi təsiredici amildir. Üslub termini geniş sahəni əhatə edir.

Üslublar qeyri-ədəbi dillərin, dialekt və şivələrin, etnik tayfaların təsiri ilə yaranmır. O, məhz konkret bir ədəbi dilin özünəməxsusdur, onun tarixi inkişafının və müasir dövrdəki fəaliyyətinin orijinal funksional rəngarəngliyidir. Ədəbi dillərin inkişaf səviyyəsi və inkişaf yolları eyni olmadığı üçün buradakı funksional üslubların da miqdarı bərabər deyildir.

Terminin tarixi köklərinə aydınlıq gətirən H.Həsənov yazır: «Üslub və üslubiyyat terminləri antik dövrlərdən müvazi şəkildə işlədilir. Bu terminlərin işlədilmə və tətbiq olunma sahələri geniş və müxtəlifdir. Hələ qədim dövrlərdə romalıları dil məsələləri ilə məşğul olarkən üslub və üslubiyyat problemləri onların diqqətindən yayınmamışdır» (5, 207).

Dilin kommunikativ funksiyası, onun insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olması məlumdur. Hər bir dilin də özünəməxsus fonemlər sistemi, leksik ehtiyatı, morfoloji özəlliyi və sintaktik xüsusiyyətləri var. İstər

leksik, istərsə də qrammatik baxımdan dillər xarakterik xüsusiyyətlərə malik olur. Dilin müvafiq səviyyələrini əks etdirən vahidlər əlavə mənə çalarlığına və mənə yaxınlığına görə bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər nitq prosesi zamanı aydın nəzərə çarpır. Ona görə ki, dilin özü məhz nitq prosesində ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Dillə nitq arasında dialektik vəhdət vardır. Bunların biri digərinin yaranmasını şərtləndirir.

Filologiya elmində üslub və üslubiyyət terminləri qədim dövrlərdən işlənmişdir. Amma dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi üslubiyyət adlandırılan bölmə yalnız 50-ci illərdən sonra formalaşmağa başlamışdır. E.D.Polivanov, L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, L.P.Yakubinski kimi görkəmli rus dilçilərinin, Praqa funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri V.Matezius, V.Qavranekin tədqiqatları üslubiyyətin problemlərinin, mövzusunun və vəzifələrinin müəyyənləşməsində böyük rol oynamışdır.

Dil insan fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsi ilə bağlı müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bunlar dilin kommunikativ, ekspressiv və emosional funksiyalarıdır. Məhz bu yolla məlumat ötürülür. Məlumatın ötürülməsində psixolinqvistik amillərin rolu vardır. Xüsusilə nitqin emosionallığı бəлгə amillərdəndir. Əgər kommunikativliyin başlıca elementi məlumatdırsa, emosionallığın əsas vahidi duyğulardır. Yəni danışq zamanı danışan həm fikrini, həm də həmin situasiyadakı psixoloji ovqatını ifadə edir. Bu baxımdan nitq prosesinin özü bir sıra özəlliklərə malik olur. Təbii ki, bu zaman söyləyənin situasiya və şəraitə uyğun istifadə etdiyi bir üslub da olur. Bu mənada üslub həm də nitqə aid psixoloji xüsusiyyətləri nəzərdə tutur. Şifahi nitq fərdi üslubi özəlliklərlə zəngindir ki, bunların da ayrıca araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Bəzi tədqiqatçılar filologiya elmləri içərisində üslubiyyəti müstəqil bir elm sahəsi hesab edirlər. Tədqiqatçıların əksəriyyəti üslubiyyəti dilçilik elmi hesab etsələr də, burada fərqli mülahizələrlə rastlaşırıq. Yəni üslubiyyətin dilçilik sahəsi olub-olmaması məsələsinin qoyuluşu dəqiq deyildir. Çünki üslubiyyət çoxmənalı bir termdir və geniş əhatə dairəsinə malikdir. Dilin üslubları olduğu kimi başqa fəaliyyət sahələrinin də üslubları vardır. Amma bu heç də onların bir elm sahəsi olduğunu şərtləndirmir.

Bəzi tədqiqatçılar isə üslubiyyət elmini bir neçə yerə bölr. V.V.Vinoqradova görə 3 üslubiyyət vardır: 1) dilin üslubiyyəti; 2) nitq üslubiyyəti; 3) bədii ədəbiyyatın üslubiyyəti. Dil üslubiyyətinin tarixən dəyişkən əlaqələrini sözlərin, söz birləşmələrinin semantik quruluşunda, leksik və qrammatik sinonimlərdə əks olunan incə mənə fərqlərini – ekspressivliyi, intonasiyanın keyfiyyətini, sözlərin cümlədə öz yerinə görə işlənmə variasiyalarını öyrənmək də dil üslubiyyətinin vəzifəsidir. Eyni zamanda o göstərir ki, bədii ədəbiyyatın üslubiyyəti ancaq bədii əsərlərin dilini, yazıcının fərdi üslubunu öyrənir.

M.M.Mixaylov dilçilik çərçivəsində üslubiyyəti beş yerə ayırır: 1) ümumi üslubiyyət; 2) xüsusi üslubiyyət; 3) dilin üslubiyyəti; 4) nitq üslubiyyəti; 5) praktik üslubiyyət. O qeyd edir ki, «ümumi üslubiyyət-bütün və ya əksər dillərə aid olan universal məsələləri, xüsusi üslubiyyət isə bu və ya digər konkret dilin üslubi quruluşunu öyrənir. Dilin üslubiyyəti dilin üslubi quruluşunu, yəni üslublar sistemini həm sinxron, yəni üslublar sistemini həm sinxron, həm də diaxron plan da, nitq üslubiyyəti isə nitq üslublarını, yəni əsas janrlar çərçivəsində kompozisiya sistemini, yaxud ictimai nitqin konstruktiv növlərini öyrənir. Praktik üslubiyyət şəraitdən, məzmun və məqsəddən asılı olaraq nitqin rəngarəng imkanlarını, xüsusən nitqin keyfiyyəti məsələlərini araşdırır, nitqdə nəyin yaxşı və nəyin pis olduğunu müəyyənləşdirir (6, 10-11).

Göründüyü kimi, üslubiyyət termininin geniş məzmunlu olması ona olan münasibətlərdə də özünü göstərir. Məlumdur ki, digər elm sahələrində də ədəbiyyatda, musiqidə, təsviri sənətdə və s. sahələrdə də üslub termini işlənir və bu termin müəyyən bir mənə ifadə edir. Bu prizmadan baxılsa, təbii ki, üslub linqvistik sahənin sərhədlərinə sığmır. Eyni zamanda, ümumi və xüsusi üslublar da mövcuddur. Üslubiyyətin digər elm sahələri ilə kəsişməsi ona daha geniş mənə qazandırmışdır. Amma nəzərdən qaçırmayaq ki, biz ədəbi dilin üslublarını linqvistikaya aid olanını araşdırırıq. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil üslublarında gerçəkləşir. Amma linqvistik kontekstdə araşdırdığımız üslub da təkə məlum üslubların təsvirindən ibarət deyil. Burada da xüsusi və ümumi səciyyəli üslublar mövcuddur. İstər şifahi nitqdə, istərsə də yazılı dildə daha çox ədəbiyyatşünaslıq yönündən araşdırılan fərdi üslublar da vardır. Dilçilikdə bu çox zaman heç nəzərə alınmır. Yalnız hansısa yazıcının dili təhlil olunarkən buna qismən toxunulur. Ədəbiyyatda bir sıra məktəblər mövcud olmuşdur ki, onların dili və üslubu bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Məsələn, «Fyuzat» və ya «Molla Nəsrəddin» kimi jurnalların ətrafında birləşən yazıçıların oxşar üslubları olmuşdur. Amma bununla yanaşı bu məktəblərə daxil olan yazarların hər biri fərdi üslubdan da məhrum olmamışdır.

Üslubiyyət termini haqqında mövcud fikir və mülahizələrin müxtəlifliyi də bir daha təsdiq edir ki, üslubiyyət dilin kifayət qədər geniş bir sahəsidir. Təbii ki, biz linqvistik üslubiyyət prizmasından çıxış edirik. Amma təkə bu elm sahəsində də üslubiyyət sistemini dəqiqləşdirmək mübahisəli məsələlərdən biridir. Buna görə də üslublardan bəhs edən əsərlərdə müxtəlif bölgülərə, təsnifatə və təsnifat prinsiplərinə rast gəlirik.

Nəticə

Ədəbi dil norması baxımından bu tipli kütləvi üslubların tətbiqində meydana çıxan problemlər, xüsusilə də nitq mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərin araşdırılması vacib məsələdir. Üslub adı ilə dildə anlaşılmaz leksik vahidlərin və ya sintaktik konstruksiyaaların işlədilməsi yolverilməzdir və ədəbi dil normalarına ziddir. Amma elmi üslubda beynəlxalq səciyyəli terminologiyaanın işlənməsi tamamilə normal hadisədir. Çünki ədəbi dildə tənzimlənməsi vacib olan məsələlərdən biri və başlıcası terminologiya problemdir. Publisitik üslubda normadan yayınma yolverilməzdir. Çünki əsas funksiyası məlumatlandırma olan mətbuatın dilinin anlaşılmaması onun funksionallığını məhdudlaşdırır. Əməli üslub da emosionallıq və təfərrüat yersizdir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H.N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 397 s.
2. Новое в зарубежной лингвистике. Сб статей. М.: Прогресс, 1980, 432 с.
3. Пиотровский Р.Г. Очерки по стилистике французского языка. Л.: Издво литературы на иностранном языке, 1960, 166 с.
4. Ахманова О.С. Экстралингвистические и внутрилингвистические факторы в функционировании и развитии языка // Вопросы языкознания, 1963, №4, с. 44-45.
5. Həsənov H.N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 397 s.
6. Михайлов М.М. Стилистика русской речи. Чебоксары, 1968.

Göndərilib: 11.02.2021

Qəbul edilib: 18.02.2021